

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI TÉRSZERKEZETE ÉS HATÁSA A MAI TÉRALAKÍTÁSRA

Csüllög Gábor¹

Magyarország Európai Unió csatlakozásával együtt járó regionális tagolásának kialakítása sok vitával jár, amelyeknek elsődleges oka az országot meghatározó és erőteljes történeti szereppel bíró megyerendszer és a kialakítandó régiók működési és területi összehangolásának problémája. A felmerülő érzelmi, értelmezési indíttatású érvek közti ellentét valójában nem a történeti múltban és a vármegyerendszernek látszólag a régiókkal szembeállítható funkcionalitásából fakad, hanem alapvetően a közelmúlt folyamataiból származik, kezdve a 19. század végi megyereformtól a trianoni területi változtatásokon át a második világháború utáni megye szerep kialakításáig. Ebben, a közel száz évben egy ezer éven át működő térszerkezetet bontottak darabjaira – anélkül, hogy annak lényeges földrajzi összetevői megváltoztak volna. A politikai szándék működő területi kapcsolatokat és áramlásokat szakított meg – olyanokat, amelyeket az Unió ma kialakítani szorgalmaz – ezért kényszerből egy másodlagos a hiányokat pótolni próbáló területi struktúra alakult ki. A legnagyobb problémát ez Magyarország számára jelentette, de a térség többi országa, ha nyíltan nem is, de folyamatosan szembesült a korábbi örökség és a nemzetállami térstruktúra közötti ellentmondásokkal, valamint azzal, hogy a történeti térszerkezet elemei és a bennük testet öltő térfolyamatok hatásai mai is meghatározóak a Kárpát–medence minden országára.

Magyarország történeti térszerkezetének jelentőségét a térhasználatnak a társadalmi gazdasági folyamatok fejlődéséhez igazodó, alapvető összetevőket fenntartó folyamatos átalakulása adja. Ezért különösen fontos, hogy a jelenre is kiható elemeinek a kialakulása nem csak a 18-19. századig vezethető vissza, hanem sokkal korábbi időszakokra, így történetisége sokkal erőteljesebb. A sajátos földrajzi környezetben és társadalmi folyamatokban ezer éven át fejlődő területi rendszernek meghatározója volt, hogy egy és önálló állam – a Magyar Királyság, térbeli működését jelenítette meg (még a Habsburg szerveződéshez kapcsolódóan megőrzött területi önállóságban is).

Az állam területi szerveződését alakító – politikai, gazdasági, vallási, kulturális, etnikai folyamatokban megjelenő kettősség, a különböző térségeket működtető regionalizmus, és az államot területileg két szinten (a megyei és a királyi) egységbe szervező regionalizáció (*Süli-Zakar I. 1999*), sajátos kapcsolódása teremtette meg az Európában egyedülálló nagymedencei térhasználatot (*Csüllög G. 2000.*), amelynek fejlődésében négy jelentős korszakot különíthetünk el:

1. A nagymedencei térszerkezet kialakításának, és több mint hatszáz éven keresztül fejlődésének és működésének korszaka, a belső táji érintkezési zónákon kialakuló központokkal és erővonalakkal, amelyek kevésbé aktív belső térségeket fogtak közre, mögöttük peremi térségek részlegesen hasznosított erdős hegyvidékeivel. (*Csüllög G. 2000.*)
2. A török hódoltság időszaka a 16-17. században, amikor a regionalizáció oldaláról történő három részre szakadás ellenére is meghatározóak maradtak a struktúra döntő elemei, bár az eltérő regionalizációs törekvések és kényszerek bizonyos elemeket elfojtottak (pl. egyes áramlási irányok), más elemeket kiemeltek (pl. egyes régiók szerepe).
3. A nagymedencei térhasználat gazdasági, társadalmi változásokhoz és az európai folyamatokhoz igazodó egységesítése a 18-19. században: A medence belsejének folyamatos „feltöltése” (betelepítések, lecsapolások, folyószabályozás) a belső passzív

¹ Csüllög Gábor, főiskolai adjunktus, ELTE TFK Földrajz Tanszék, 1397 Budapest, Pf. 514. csullogg@freemail.hu

térségek fokozatos felszámolását jelentette, erőteljes funkcionális tértagolás kialakításával. Létrejött az alföldi település- és folyótérszínen a meghatározó gabonatermelő zóna, az erdőtérszínen pedig a bővülő iparosítás aktivizált egyre nagyobb területet. Ezzel újra felértékelődtek a két nagy funkcióterület közötti érintkezési zónák és azok erővonalai (korábbi vásárvonalak) és központjai. A 19. század második felének gazdasági fellendülése a régiók közti termékcseré által igényelt infrastrukturális fejlesztések kialakítják a gyűjtő jellegű centrális szerveződés erővonalait és országos központját, Budapestet.

4. A térszerkezet felbontása, majd részleges regenerálódása. A centrális szerkezet egyoldalú, a központra korlátozódó fejlődése és a peremmé váló korábbi érintkezési térségek részleges hanyatlása és stagnálása 1920-tól a nyolcvanas évekig.

A jelenkor térszerkezeti feladatai és regionális problémái csak ennek a három korszaknak az összefüggései, következményei és az európai térfejlődési tendenciák figyelembevételével értelmezhetőek megfelelően.

A nagymedencei térhasználat kiépítése

A térbeli érintkezések összekapcsolásának időszaka

A nagytérségi szerkezet folyamatos és egységes működtetése római és avar előzmények után a magyar államszerveződés keretében szerveződött meg, amely az itáliai, frank, morva és bolgár politikai törekvésekkel ellentétben, tudatosan nem valamely külső centrumhoz kötötte a térség folyamatait. Az áramlások dinamizmusához alkalmazkodó szervezettsége és területi mobilitása következtében, képes volt használatba venni a legkedvezőbb földrajzi térszíneket, kialakítani a térkapcsolatokat és működtetni az áramlások hierarchikus rendszerét. A megjelenő állam földrajzi egységének alapját a korábban is szoros regionális működést mutató földrajzi régióként értelmezhető nagyobb térségek (pl. Erdély, Szlavónia, Észak- és Dél-Dunántúl, Morva végek, stb.) belső rendszerének hasznosítása, részbeni átszervezése, de legfőképpen összekapcsolása és bizonyos jogi rögzítése (pl. dukátusok, Erdély, Szlavónia) adta. A regionalizmus politikai hasznosítását és az egységes jogi területi rendszert a téregységek központjai köré szervezett, azok regionális felépítésével és működésével szorosan összefüggő vármegyék biztosították.

A tizedik században kiteljesedő térfolyamatok nem az eseményekre reagáló területszerzést és egyszerű letelepedést mutatják, hanem az államszervező társadalmi funkciók – földhasznosítás, településszervezés, útvonal kialakítás, egyház - és közigazgatás szervezés, stb. – térhasznosítási formáinak igen gyors és határozott rögzítését. Az összetett tájak adottságainak feltárása, a sajátosságaikhoz való tudatos alkalmazkodás és előnyeik kihasználása nem csak a gazdálkodásban, a települések kialakításban, hanem a tér teljes használatának megszervezésében, azaz a területi szerkezet létrehozásában is megmutatkozott.

A földrajzi különbségek

A társadalom területi elrendeződése a Kárpát-medence összetett földrajzi közegében szorosan összefüggött a felszín tagoltságának mértékével. A völgsűrűségi (domborzati) és a borítottsági (növényzet, talaj, vízfelszín) tagolódás egymással összefüggő megjelenése adta a természeti térosztás dinamikáját. A társadalom térhasznosítása számára azok a nem szélsőséges, egymást kiegyenlítő, és változatos térosztást kialakító értékek váltak kedvezővé, ahol a térosztási karakter bizonyos pontokra és irányokba fókuszálta a térhasznosítást, ugyanakkor nem zárta el a térbeli érintkezések kiépítését – hegyvidéki előterek, alföldi

peremterületek, félmedencék, stb. A medence peremét és bizonyos belső elválasztásokat adó hegyvidékek egyszerre voltak szélsőségesen tagolt, megtelepedésre alkalmatlan, mozgásokat záró magashegységek és átjárókat, biztonságos mellékvölgyeket és gazdaságilag jól hasznosítható erdővidékeket tartalmazó középhegységek. Ellentétes pólusként pedig a medence alján, megtelepedésre kedvező, sűrű vízhálózattal osztott, de elkülönülő betelepülésre alkalmas erdős dombvidékek, és löszös talajú ligetes, kanyargó folyókkal tagolt földművelésre kiválóan alkalmas síkságok voltak megtalálhatóak. Ezek kevésbé kedvező, homokos talajú, hosszantartó, vagy állandó vízborítással jellemezhető síkságokat fogtak közre (*Frisnyák S. 1996.*). A hegy – völgy – erdő – folyó – síkság – ártér tájösszetevők váltakozó ritmusa, igen sok és gazdagon kihasználható lehetőséget kínált fel a társadalomnak a táj hasznosítására, de területi megjelenésének ez a sajátos, medencei elrendeződése meg is gátolta a nagyjából homogén jellegű népességi elrendeződést és megnehezítette az egyszerű térstruktúra kiépítését.

Az eltérő funkciójú és mértékű társadalmi térhasznosítás

- A települések végleges rögzülése, a bel-és külterületek elkülönülése, a megtelepedésbe bevont területek növekedése és sűrűsödése több fázisban ment végbe. A korai, 10-12. századi időszakban elsődlegesen az elhatárolódások voltak meghatározóak. A földtulajdonformák és a birtokmegosztás jogi rendeződésével a korai kis létszámú (katonai/családi) megtelepedések helyett a földhasznosítás koncentráltabb formái alakultak ki. A 13. századtól a birtokstruktúra kiépítésével együtt rögzülő központok hatására megindult az összefüggő településrendszerek kialakulása. A települési sűrűsödésből, hasznosítási különbségekből és a nagyobb birtoktávolságokból adódóan egyre erőteljesebben érvényesülnek az aktív érintkezések irányai. Az újabb területek hasznosításához kapcsolódó telepítések sora a belső erdőperemi aktív területek besűrűsödésével párhuzamosan a hegységek erdőtérszínei és a hegyvidékek völgyei felé irányult, erősítve a nagytérségen belüli érintkezési útvonalak kiépülését. A 13. századra a különböző tagoltságú térszínek eltérő mértékben aktivizálódtak. A települések száma, népességnagysága és koncentrációja, valamint a földhasznosítás milyensége funkcionálisan is elkülönülő térszíneket jelentett meg. (*1. ábra*)
- A gyenge térosztású, döntően vízmentes, alacsony helyzetű, a hegységből kifutó folyók által közrefogott (folyó medrekkel, széles és lapos völgyekkel - hátakkal tagolt) síkságok, valamint a kiegyenlített térosztású, változatos növényzetű, kiemeltebb helyzetű, sűrű völgyhálózatú dombvidékek (belső- és fél-medencék) tájai nagyjából azonos aktivitási jellemzőket mutattak. Az árvízmentes felszínek domborzati, talaj és növényzeti jellemzői a földművelő tevékenységnek és az ehhez kapcsolódó megtelepedéseknek sokkal jobb feltételeket nyújtottak, mint a vízjárta, vagy szélsőségesebb tagoltságú hegyvidéki felszínek. Itt a víz és völgyhálózat által kialakított tagolás nem gátló és aktivitást fékező, hanem elosztó és az érintkezéseket felerősítő jellegű. A megtelepedések viszonylagos sűrűsége miatt fontossá vált az elhatárolódások kinyilvánítása és jogi rögzítése. A természeti térosztásban megnyilvánuló határok a társadalom céljai és lehetőségei szerint érvényesíthetőek vagy feloldhatóak voltak, mivel ezen a *település-térszínen* jelentős később bevonható, tartalék területként jelentek meg a folyómedrek, völgyhátak, erdők, puszták stb. Ez a kettős határállapot kedvező lehetőséget adott természet által előjelzett települési érintkezések összefüggő kiépítésére. Az így kialakuló település rendszer már nem csak a természeti, hanem a társadalmi térosztást is megjelenítette. A térszín legjellemzőbb vonása ezért a megtelepedés differenciált folyamata, amelyben meghatározó település sűrűsödési formákká váltak a halmaz- és fűrteszerű elrendeződések,

valamint a vízjárta felszínek pereméhez igazodó településszigetek. A térszín középhegységi felszínek (erdő-térszín) felé eső érintkezési peremén a tagolt domborzat és a szűkebb terület miatt a térhasznosításnak az előbbtől eltérő lehetőségei voltak. A korai időszakban ez a terület még igen jelentősen erdősült, a földművelésbe bevonható terület. a völgytalpakról magasabb szintre húzódva folyamatos erdőirtással is csak kedvező lejtő és talajviszonyok között volt bővíthető. Ezért ezzel a funkcióval kisebb számú népesség települt le, így a települések száma kevesebb volt, térhasznosításuk pedig kiegészült az erdőhasznosítással és bizonyos nyersanyagok kitermelésével, feldolgozásával. A nagy területű birtokok jelentős része a nagyobb folyók mellékvölgyeire felfűződő hegyvidéki erdőterületekre esett. Ezek igazgatására jöttek létre a megfelelő magasságú stratégiai helyzetekben a korábban csak az utakat, hadi mozgások figyelő és menedéket nyújtó erődítések, várak, amelyek funkciója kibővült a folyóvölgyek hegységközi átjáróhelyzetéhez kapcsolódó kereskedelmi forgalmának ellenőrzésével. Itt, a Kárpát-medence egyes részein vár-térszínként is elkülöníthető felszíneken jelentek meg a hegyvidéki (erdő) és a települési-térszín munkamegosztásából kialakuló termékpiac kezdeti lépcsői. Az erőteljesebben érvényesülő völgsűrűség következtében az elhatárolások markánsak és az előjelzett természeti osztások és érintkezési irányok kevésbé feloldhatóak. A menedéki, út, terület és erdő ellenőrző, és az erdőgazdálkodás, valamint birtokirányító. funkciók határozott térpontokhoz és településformákhoz rögzültek. Az elsődleges menedéki és terület ellenőrzési funkciók részben zárt háttérket és ellenőrizhető, azaz kevés irányú nyitottságot igényeltek. A térszín várai a települési térszínhez kapcsolódó oldalon a fő- és a mellék-völgyek kapujában az alacsonyabb térszínnek fölé emelkedve voltak megtalálhatóak

- A térhasznosításban aktív és a települések jelentős részét tartalmazó térszín mellett a nagytérség egyéb részei megtelepedésre kedvezőtlenebb szélsőséges térosztású területek voltak. Ezeken a rögzülési helyzetek vagy ideiglenesek, vagy igen behatároltak, a távolságok nagyok és az érintkezések a természet által gátoltak és egyirányúak. Itt egymással gyenge kapcsolatban álló, a szűkebb, speciálisabb környezet hasznosítási lehetőségekhez igazodó, ritkuló és alacsony szintű települések lettek a jellemzőek.
- A Duna, Tisza és mellékfolyóik mentén kialakult többségében 100 méteres szintmagasság alatti, vízjárta és közbezárt vízmentes felszínekre osztott síkságok a térhasznosítás sajátos aktivitású területét, a *folyó-térszín*t adták. A völgsűrűségi tagoltság hiánya erős borítottsági tagoltsággal járt együtt. Az állandó, de különböző kiterjedésű nyílt vízfelszínek és a velük összefüggő talaj és növényzeti megjelenés természeti térosztása a vízjárásnak megfelelően folyamatosan változott. A határok hosszabb távon csak jellegükben, de nem térhelyzetükben voltak stabilak. Az alacsonyabb arányú társadalmi jelenlét a települések számában, méretében és jellegében követte a természeti térosztás dinamikáját. A korai szórt, kis létszámú megtelepedéseknek viszonylag kedvező élettereket biztosítottak a belső vízfelszín váltakozásához igazodó ártérperemek. A társadalmi térelemek közül a menedéki és az alacsonyabb szintű gazdálkodási funkciók – fokgazdálkodás, monostori gazdálkodás, átjárók, révek használata és biztosítása – jelent meg elsődlegesen. A zártságot előnyként hasznosító településhelyek a sokszor változó térhelyzet és aktív érintkezések hiányában (kivéve a révtelepülések) csak kevés számban rögzültek hosszabb időtartamú településsé. Így a viszonylag nagyszámú településnyom nem jelentett olyan nagyságrendű és mértékű betelepültséget, mint a település-térszín. Hosszabb időtávban ezeknek a településnyomoknak egy része a külső-ártérperem településeinek külterületévé vált. A folyó-térszín a legtöbb esetben települési-térszín vette körbe és a közöttük kialakuló kapcsolat olyan társadalmi érintkezési irányt alakított ki, amely nem a folyó-térszín belső aktivitásából származott. Ezért ezt a térszín az ide érkező térbeli hatásfolyamatok

elnyelődése jellemezte, amely a történeti helyzetektől függően jelenthetett előnyös, vagy hátrányos helyzetet.

- Az erősen tagolt középhegységi, valamint a szélsőséges mértékben tagolt, magashegységi térszinek területén a többségében 500 és 1500 méter közötti szintmagasságban a sűrű völgyi térosztást homogenizálta a nagykiterjedésű erdővel borítottság. Az *erdő-térszinen* a területi aktivitás a lejtőirányok és a völgyi irányok térhasznosításnak megfelelő összegződési pontjaira fókuszálódott (pl. mellékvölgyek betorkolási pontjai), így letelepedési viszonyai az előbbieknél sokkal kötöttebbek és a földművelés szempontjából hátrányosak voltak. Az aktivitási térelemek előfordulása itt jóval kisebb mértékben jelent meg és az egyéb funkciók (pásztorkodás, erdőhasználat, szénégetés, mészégetés, bányászat) jelentősége vált fontosabbá. A csekély számú népesség a külső térszínket összekötő szűk völgytalpú átjárókban, valamint az oda vezető völgyekben, és az erdőhatár fölött, sokszor szórt formában települt meg. A borítottsági tagoltság megbontása és a népességnövekedéssel párhuzamos magasabb szintre húzódás csak igen lassan ment végbe. Az összességében alacsony aktivitású térszín a regionális útvonalak és szerveződési irányok tagolásában, mint elhatároló és kitérítő szint játszott szerepet.

Az aktivitási térszinek elrendeződésének a nagytérség területi tagolódásában meghatározó szerepe volt. A Kárpát–medence szerkezeti felépítéséből adódóan a folyó-térszínhez tartozó tájak a Dunához és a Tiszához szerveződve a medence belső, részben középső területén helyezkedtek el, a település-térszint alkotó tájakkal körülvéve. A medence természeti tagolásában jelentős szerepet játszó erdő-térszín közép- és magas-hegységi tájai kisebb részben az előbbieket tagoló belső, nagyobb részben azokat keretező, peremi, helyzetben voltak. A települési-térszín folyó és erdő-térszín közötti köztes helyzete megsokszorozta a hegyvidék és a hegylábi felszínnek érintkezési peremét és a Kárpátok kanyarulatát követve a medence belseje felé nyíló völgykapuk egész sorát alakította ki a Vágtól a Temesig. Erre a sokszoros és zezgugos érintkezési vonalra fűződtek fel a meghatározó térszerkezeti vonalak.

Térkapcsolatok által kialakított központok és szerkezeti (áramlási) vonalak

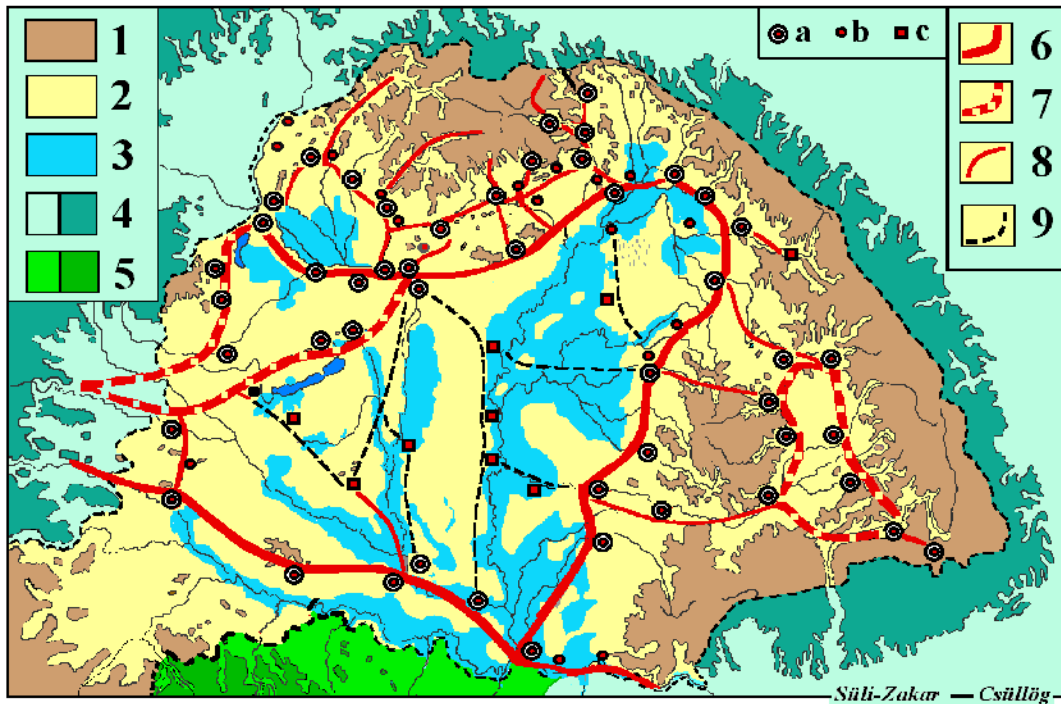
A nagytérség regionális szerveződését alapvetően kettős térbeli irányultság (*Csüllög G. 1998/b.*) jellemezte: Az erdő- és vártérszín, vagyis a hegységkeret felől a medence belsejébe tartó mozgásirányoknak a völgykapuk térségében való összegződése és az erre merőleges, a völgykapukat összekötő mozgásirányok találkozása, amely a két utóbbi érintkezési zónát a nagytérség legaktívabb állapotú térségévé tette. Az állami megjelenéshez tartozó katonai, politikai, közigazgatási és egyházi szervezések igen gyorsan megjelentek a völgykapui érintkezési zóna irányokat összegző és felhalmozó, térpontjain, és minden térszínre kiható központokat alakítottak ki. A korai, államszervező történeti időszakban a központok még nem csak egy települést jelentettek, hanem különböző funkciójú települések összefüggő, de funkcionálisan – politikai, katonai, egyházi, kereskedelmi, nagybirtok irányítás – osztott térségét, amelyek igazából csak a 13-14. századra kötődtek határozott városi szerepkörhöz.

A társadalmi-gazdasági folyamatok térosztási és áramlási irányokhoz igazodó térbeli mozgása határozott áramlási és terjedési vonalaknak, egymásba épülő, nagyságrendileg is elkülönülő szintjeit alakította ki. Ezek közül legfontosabbá a nagytérségi sűrűségi zónákat és azok központjait egymással és a külső centrumokkal összekötő vonalak/zónák, röviden térpályák váltak. Ezek egyszerre voltak a völgykapukban lévő központokat összekötő, úgynevezett vásárvonalak, mozgásrendszeri és kereskedelmi útvonalak, valamint a politikai/hatalmi funkciók térhelyeinek koncentrációs területei. Három, meghatározó országos térszerkezeti vonal (térpálya) alakult ki: Az északi a Felső-Tisza vidéktől a hegységperemhez kötődve Pozsonyig húzódott. A keleti szintén a Felső-Tisza vidéktől indult

az Erdélyi-középhegység és a Déli –Kárpátok nyugati előterén át a Dunáig tartott. A déli pedig a Délvidéket fűzte fel és a Dunától kiindulva húzódott a Dráva-Száva mentén nyugat felé. (1. ábra).

1. ábra. Központok és térszervező vonalak a 14 – 16. századi Magyarországon

1. 500 m feletti erdő-térpszín 2. Település-térpszín 3. Folyó-térpszín 4. Külső területek
5. Bánságok 6. Országos térszerkezeti vonalak – térpályák 7. Térpálya helyzetű szervező vonalak 8.
Regionális térszerkezeti vonalak 9. Összekötő útvonalak
a – Országos jelentőségű centrumhelyek b – Korai centrumhelyek c – Térszerkezeti vonalaktól távoli centrumhelyek

Aktív centrumtérsegek és passzív térállapotú elő és hátterek

A téráramlások szerkezeti vonalai és a központok érvényesülési hatóterei a térállapotokkal összefüggésben sajátos elrendeződésű, centrum és periféria térségekre tagolták az országot. A térben jobban rögzülő földműveléshez kapcsolódó növekvő népességszám és a kedvező tértagolódásból fakadó sűrű társadalmi térosztás differenciált érintkezési irányokat, erőteljes térbeli dinamikát, azaz *aktív térállapotot* hozott létre. A vár-térpszín, és a település-térpszín *aktív térállapothoz* kapcsolódva szerveződtek meg a regionalizáció legerőteljesebb hatóterei, az erőteljes sűrűsödésű *centrum térségek* (Pozsony - Buda – Esztergom, Gömör-Borsod, Felső-Tisza vidék, Bihar, Temes, Erdélyi-medence, Bács, Szlavónia).

A földművelésre kedvezőtlenebb adottságok és tagoltsági arányok esetén – a folyó és az erdő-térpszínek jelentős részén – a természeti térosztás jellegéből adódóan néhány speciális funkció (vasműves-erdőgazdálkodás, rév, menedék, átjárók, hágók, szorosok ellenőrzése, stb.) helyét kivéve a nagyobb belső távolságok és a behatárolt útvonalak következtében ritkábban megjelenő és gyengébben érvényesülő érintkezési irányok alakultak ki. Az áramlások *passzív térállapotra* jellemző gyenge megjelenése a centrum térségek között és körül eltérő jellegű *periféria térségeket* alakított ki: A település-térpszín térpályáktól távoli vizekkel közbezárt passzív részei (Duna-Tisza köze, Körös-Maros köze) és a folyó-térpszín,

mint hatásokat befogadó, elnyelő *előtér*, míg az erdő-térszín, mint az erőforrásokat bővítő, a funkcionális és területi terjeszkedésre lehetőségeket adó, áramlásokat fókuszáló, elzáró *háttér* jelent meg.

A centrumtérségek kiterjedésének időbeni eltérései a földrajzi erőterek eltérő kihasználásából, a történeti/politikai folyamatok jellegéből, és a regionalizáció céljaiból és lehetőségeiből adódtak. A 10-13. századok között kevésbé összefüggők és kialakulásukra még igen nagy hatással voltak a külső centrumok. A 14-16. századokban már az északi és keleti térpálya mentén nagyobb kiterjedésű és a korábnál összefüggőbb centrumtérségek jelentek meg.

Az, hogy a centrum térségek az elsődleges térszerkezeti vonalakra felfűzve és nem a medence központi részén helyezkedtek el, adta a nagytérség legfontosabb *nagymedencei* jellemzőjét és a regionális tagolódás működési értelmét: Az elő- és háttérrel a centrumtérségekkel szorosan összefogó régióműködés és a régiókat az áramlási pályákon felfűző és szabályozó regionalizáció következtében ez a felépítés nem vezetett a magyarság előtti állapothoz hasonlóan, több eltérő (sokszor külső) irányba szerveződő önálló térség kialakulásához.

Regionális téregységek – régiók

A régió meghatározásban kiindulópont a területi és jellegbeli összefüggés, amely sajátosságok egyben el is különítik a környező térségektől. A Kárpát-medence táji felépítése – alföldek, dombságok és a hegyvidékek – és azok területi elrendeződései valamint jellemző térhasznosítási adottságaik a területi működés két alapvető értelmezését teszik lehetővé. A nagytáji szerveződés funkcionális egységére építő megfogalmazása (*Frisnyák S. 1996.*) hat nagy kárpát-medencei – Alföld, Kisalföld, Felvidék, Erdély, Északkelet- Felvidék, Dunántúl – és egy külső, Karszt és Tengeremellék régiót különít el. A régiókat a vásárvonalak fűzik egymáshoz. Az egymással érintkező, különböző térhasznosítású tájak közötti munkamegosztás gazdasági egysége (*Tóth J. 1998.*) adja a másik értelmezési lehetőséget, amelynek alapvető működési rendszere már a középkorban kialakult (*Frisnyák S. 1996.*). Mindezek figyelembe vételével a régiók három egymásra épülő megjelenési formája különíthető el a vizsgálat számára.

A *földrajzi* (tércapcsolati) *régió*, a társadalom által az erőteljesebb energiájú érintkezési területeken egymáshoz kapcsolt eltérő tájak és térhasznosítási felszínnek regionalizmus által összefüggően működtetett egysége, amelynek kiterjedése alapvetően a régió centrum(ok) hatóterének függvénye.

A regionális összetevők – aktivitási térszínnek, centrumhelyek, áramlási pályák, centrum-, háttér- és előtér-térségek – nagytérségi elrendeződése a térpályák bizonyos szakaszaihoz kötődő, hasonló felépítésű és működésű, de a szerveződési irányokban és bizonyos energiákban (korábbi térstruktúra, külső centrumok, külső határok) eltérő jellegű földrajzi régiókat alakítottak ki. Alapvető sajátosság, hogy nem csak a nagytérségen, hanem egy-egy régióon belül is kialakult a centrum és periféria kapcsolatrendszer. A régiókon belüli tagolódás nem a domborzati, hanem a térszerveződési irányok eltérésétől és a területi aktivitásnak a térpályákhoz kapcsolódó különbségeitől függően jött létre.

A magyar állam 10-16. századok közötti területi szerveződésével összefüggésben a nagytérségen belül 10 földrajzi régió különíthető el. Ezek közül a talán a legjellegzetesebbek azok a régiók, amelyek felépítésükben közvetlenül a térpályákhoz szerveződnek és mind a négy aktivitási térszín megtalálható bennük. Település-térszíneiken található a nagytérség meghatározó centrumtérzései és központjai. – Tiszántúl, Kelet-Tiszáninnen, Nyugat-Tiszáninnen, Dunáninnen, Temesi délvidék. A többi régió hasonló szerveződésű, de bizonyos elemekben hiányos szerkezetű: a térszervező vonalakkal kapcsolódó, markáns folyó-térszín

nélküli Erdély, és a kifejtett háttér nélküli Nyugat-Dunántúl., valamint a részben külső déli térpályához kapcsolódó és döntően külső háttérű délvidéki régiók – Dél-Dunántúl, a Szlavón délvidék és a Duna-Szávai délvidék. (2. ábra)

2. ábra. Földrajzi régiók a 14 – 16. századi Magyarországon

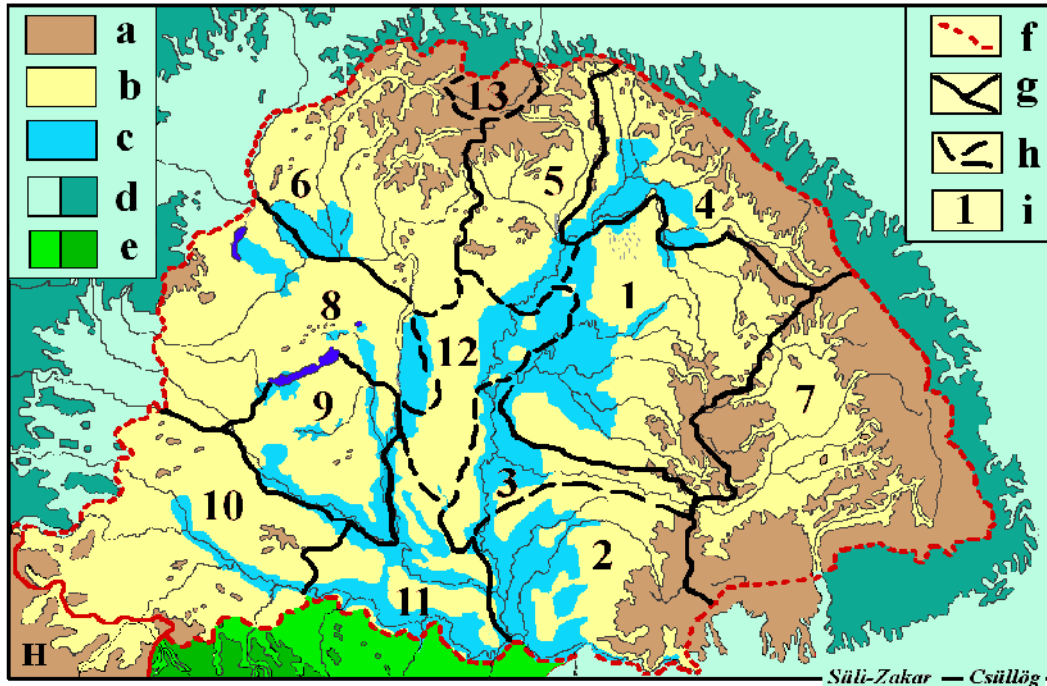
a – 500 m feletti erdő-térszín b – Település-térszín c – Folyó-térszín

d – Külső területek e – Bánságok f Országghatár g – Régió határ

h – Régió határok köztes térségeken i – Régiók: 1. Tiszántúl 2. Temesi délvidék 3. Maros folyosó 4. Kelet-Tiszáninnen 5. Nyugat-Tiszáninnen 6. Dunáninnen 7. Erdély 8. Nyugat-Dunántúl 9. Dél-Dunántúl

10. Szlavón délvidék 11. Duna-Száva – menti délvidék 12. Alföldi köztes térség 13. Felvidéki köztes térség

H: Horvátország

A centrumtérsegek elhelyezkedése és a szerkezeti vonalak elrendeződése következtében kialakultak olyan belső perifériák, amelyeknek – a régióképző elemeknek a hiányosságai, vagy a szervezővonalaktól való távolsága és a nagytérségi irányokból való kiesése miatt, – még átlagos település-térszíni jellemzők mellett sem léteztek megfelelő térenergiai. Ezek a sokáig passzív területek egyszerre több régióhoz is kötődhetnek és azok átfedési területei voltak. Talán éppen ezért, meghatározó szerepet kaptak a külső térségekből szervezeten áramló népesség letelepítésében (kunok, jászok, szászok stb.). Két meghatározó és a 16. századra a régiószerveződésben feloldódó köztes térség jelent meg ebben az időszakban. A belső nagy-alföldi köztes térség (Süli-Zakar I. – Csüllög G. 2000) település-és folyó-térszínhez kapcsolódva, a Dunántúl mezőföldi részén és a Duna–Tisza-közén, 7 régió között helyezkedett el. Egy másik, a nagytérség északi peremén, mint külső köztes térség az erdő-térszínhez kapcsolódva, a Tiszáninenni és Dunáninenni régiók között a Vág és a Poprád folyók felsőszakaszai mentén alakult ki. Ez a második térség gyorsan betelepült, és a környezet helyi és helyzetű energiái révén a lengyel szerveződéshez is kapcsolódva erőteljes városi térségként jelent meg a korszak végén.

A régiók között az áramlási érintkezés erőssége alapján eltérő típusú határok alakulnak ki: A fő térpályákon az összetett funkciók jelenléte és a funkció különbségek erősítő hatása, valamint az integrációs kapcsolódás következtében a régiók érintkezése nem merev és elválasztó, hanem összekapcsoló volt. Átfedő, sajátos érintkezési terek alakulnak ki, ezek az aktív határok. A régióra jellemző aktivitás csökkenése, elhalása adja a háttérterületen a

passzív határokat. Az aktivitás csökkenésének több oka is lehet, diffúziócsökkentő földrajzi táj (magashegység, vízzel borítottság), centrumok távolsága, alacsony hierarchia szintű térpályák találkozása stb. Az aktív határok sajátosságából adódik, hogy a régiók átfedése összegzett, kiemelt funkciójú térségeket hozott létre, amelyek több régió működésében vettek részt egyszerre – Felső-Tisza- vidék, a Duna Pozsony - Buda közti szakasza. Valójában az összegző, átfedő működés jelölte ki az országos politikai központok térbeli helyét.

A *politikai régiók* a regionalizációs céloknak és érdekeknek megfelelően kialakított, jogilag rögzített, az alap téregységeket felé emelt, közigazgatási, gazdaságirányítási, katonai és vallási funkciójú nagyobb téregységek. A legtöbb esetben, ha külön politikai célok nem indokolták, akkor kiterjedésükben megfelelő kompromisszummal, de igazodtak a regionalizmus által kialakított térségekhez. Ilyenek voltak ebben a korszakban a dukátusok, Erdélyi Vajdaság, Szlavónia, Horvátország, délvidéki bánóságok, egyházmegyék, pénzügyi kamarák.

A *történeti régiókként* jelenhetnek meg azok a földrajzi régiók, amelyek hosszabb időszakon át, többé-kevésbé megfelelő azonosságban politikai régióként is keretet kapnak. A korszakra vonatkozóan ilyen elsősorban Erdély és részben változó területiséggel és tartalommal Szlavónia – Horvátország, de a következő korszakban hasonló jellegűek a főkapitányságok és az Erdélyi Fejedelemség is.

Regionalizációs téregységek – vármegyék

A korai regionalizáció a különböző térfunkciójú térségek (dukátusok, vármegyék, székely és szász székek, királyföldek) egymást kiegészítő rendszerét alakította ki, amelyek nagymértékben igazodtak a korábbi térstruktúrák tagolódásához, valamint a korai térhasznosítás megtelepedési szintereihez. Mindez alapvetően összefonódott a nagytérség egységére irányuló stratégiai és politikai törekvések területi érvényesítésével. A kedvezőtlen adottságú térszínnek többségükben, mint külső (hegyvidéki) és belső (vízzel borított területek és Duna-Tisza köz) gyepük funkcionáltak. Az ország szakrális egységét a királyi korona alá foglalt nevesített területek, és az ezt kiszolgáló királyi hivatali rendszer, a területekkel is összefüggő tisztségek képviselték. Jogilag rögzített területi kereteit pedig a legfontosabb és legtartósabb regionalizációs téregység a királyi, majd nemesi vármegyerendszer teremtette meg. A megyék területi megjelenése szoros összefüggésben volt a népesség letelepedési sűrűségével, a védhető és hasznosítható térségek kiterjedésével, vízhálózathoz irányultságával, a központ elérhetőségének mértékével. Néhány kivétellel a legtöbb vármegye a fő mozgási vonalak (későbbi térpályák) csomópontjaihoz, elágazásaihoz szerveződött és területük mindhárom funkcionális térszínre kiterjedt, szerkezetük a regionalitásban megvalósuló térhasznosításra épült. A vármegye nem csak meghatározott terület volt, hanem társadalmi-politikai szerveződési forma (uralkodói és nemesi jogok), ezzel magasabb jogi szintű volt az íratlan jogokban és főleg gazdasági folyamatokban megnyilvánuló regionalizmus téregységeinél. A jogi megkötéssel a megye ellenhatott a régió szerveződésben rejlő területi önállósodás folyamatainak. Ez az egymást igénylő kapcsolat és a régióknál kisebb méretű, de hasonló jellegű felépítés a magyarázata a vármegyék és a régió működés szoros összefüggésének. Nem véletlen, hogy ellentét csak akkor merül fel, és az is csak politikai oldalról, amikor ez az egymásra ható egyensúly a megyei nemesség önálló szerveződése és az uralkodó központosító törekvése érdekellentéte miatt veszélybe kerül. Felváltva adódnak időszakok, amikor az uralkodó, vagy amikor a főurak próbálják meg érdekeiknek megfelelően a régiót a megyék elé emelni, vagy az uralkodó a megyei nemesség támogatásával fellépni a főurak regionális hatalmi rendszerének kiépítésével szemben.

A völgyi és folyóközi útvonalakhoz szerveződő megyék belső kitöltődését, azaz, a települések rögzülését, számbeli növekedését, térhasznosításuk kiterjedését a nagybirtok

rendszer és a telkes jobbágyság kialakulása gyorsította. Mindez a nemesi szerveződés kialakulásával a közigazgatási és jogi rendszer differenciálódásával összefüggésében ment végbe, amely elősegítette az osztódásokat és az új megyék megjelenését. A regionalitás rendszerét magukba foglaló megyék a térhasznosítás kiterjedésével, differenciálódásával párhuzamosan szervező tényezőivé váltak. a 13-15. század gazdasági és társadalmi folyamatai által működtetett központjainak.

A honfoglalást és az államalapítást követő majd hat évszázados korszak nem csak hosszú időtartama miatt meghatározó Magyarország területiségében, hanem annak jogi rendszerének, formai és tartalmi elemeinek kiépítésében és sikeres működtetésében. Az ekkor kialakult szerkezet lényege és nagymedencei jellege az elkövetkező négy évszázad korábitól eltérő hatásaiban is meghatározó és fejlődőképes tudott maradni.

A háromirányú működés korszaka

Az 1541 után bekövetkező százötven éves időszak az első alapvető próbája a Kárpát-medence területi egységesítésének. A külső hatalmi centrumok felől érkező hatás folyamatos volt az eltelt évszázadok alatt, de ez, az időszak, amikor a Kárpát-medencébe közel hatszáz év után a korábban is meghatározó nyugati és déli irányból, újra beépülnek a külső hatalmi centrumok területi folyamatai. Az ország egy részének a Török Birodalom részévé válásával direkt formában, a Habsburgok magyar királyként való folyamatos megjelenésével pedig indirekt módon. (*Süli-Zakar – Csüllög G. 2000.*) Mindkét hatalom részéről kimutatható a tudatos és az ország területi szerkezetéhez igazodó uralmi törekvés.

A Kárpát-medencében megjelenő Török Birodalom területi hódítása alapvetően a katonai politikai erőviszonyoktól és hódítási céloktól függően alakult, de nem nélkülözte az ország ekkorra már megszilárdult szerkezeti sajátosságait. A korai török törekvések a Duna és a Száva déli mellékfolyóinak háttérterületeinek elfoglalása után a völgyi kijáratok és a hozzájuk tartozó aktív és előtér térszinek megszerzése irányultak. Ugyanazért, amiért a magyar királyok tették, vagyis a déli térség egységes működése és a teljes déli térpálya uralás céljából.

1521 és 1526 között a Morava kaput is sikerült a törököknek tartósan megszerezni – Szerém és Valkó vármegyéket Nándorfehérvárral és Péterváraddal – így megfelelő felvonulási területhez jutottak a Kárpát-medencén belül, ezzel nem függtek a balkáni utak járhatóságától, ami a hosszabb hadjáratoknál a hadseregek ellátásához szükséges tényező volt.

1541 és 1547 között a szakrális központok – Kalocsa, Székesfehérvár, Buda, Visegrád és Esztergom – elfoglalására történt meg. Ekkor igen nagy terület megszerzésére került sor, de ezek a hódítási terület peremén található néhány központot kivéve alapvetően passzív térségek voltak, mivel a Dunántúl délvidékhez kapcsolódó nem igazán centrumtárségi (baranyai, tolnai, somogyi) területei és a Duna-Tisza köze passzív térszíne kerültek közvetlen török fennhatóság alá.

A 16. század ötvenes éveinek hadjáratai a könnyen megszerzhető Tisza menti folyó-térszinek mellett alapvetően a keleti és az északi térpálya feletti uralom megszerzésére irányultak. A Maros folyosó, a keleti térpálya temesi szakasza és az északi térpálya Esztergom – Eger közti szakasza és központjai kerülnek török uralom alá. Ezen az állapoton a későbbi hadjáratok és békekötések már csak kisebb mértékben változtatnak. (*Csüllög G. 1998/a.*)

A régiók közül a Duna-Száva-menti délvidék és a Dél –Dunántúl, Maros folyosó teljesen, a Szlavón délvidék és a Temesi délvidék jelentős része, míg a Dunáninnyi és a Nyugat-Tiszaninnyi régióknak a nógrádi és hevesi térpályához kapcsolódó része lett a török birodalom területévé. Megszerezték a keleti térpálya balkáni csatlakozását és az északi térpálya Budához és Esztergomhoz tartozó szakaszát, de a Nyugat-Dunántúl és a Dunáninnyi

régiók hozzájuk szerveződő hatótereit nem tudták uralni. Az által, hogy területiségüket az ország középső áramlásokban korábban kevésbé érintett, valódi központokkal nem rendelkező részére építették ki (Buda, szakrális jelentősége és országos központ szerepe a korona és az ország jelentős területeitől való elzárása miatt lényegében megszűnt), az ország jelentős részén fennmaradt a korábbi áramlási rendszer, a lényeges szerkezeti elemek életképesek voltak. A három hatalom regionalizációja három eltérő irányt alakított ki az áramlási rendszerekben. De ez az elkülönülés a körülmények miatt csak részbeni elkülönülés volt és sajátos formában nem csak módosított a szerkezet bizonyos elemein, de világosan kiemelt néhány, korábban a regionalizáció által elfedett jellemzőt. (Süli-Zakar I. – Csüllög g. 2000.)

- Régiók közötti és régiókon belüli működési határvonal kialakulása: A délnyugat jelentős részének kiszakadása a korábbi térstruktúrából. Nyugat- és Dél-Dunántúl korábbinál élesebb elkülönülése. A Tiszántúl békési és részben bihari folyó-térszínének elszakadása a tovább fejlődő területektől.
- A Partium (és a 7 vármegye) regionalizációs formában (jogilag) is megjeleníti a Kelet-Tiszáninnen és Tiszántúl régióját
- Az észak-erdélyi, tiszántúli és kelet-tiszáninnyi áramlási pályák még szorosabban kapcsolódnak össze és köztük az erdélyi fejedelmeknek a Habsburg királyokkal vívott harca alakít ki változó, de csak politikai határokat. Mindezek következtében újra felértékelődik Sebes-Körös és a Hernád közötti térség nagytérségi szerepe.
- Az energia és vásárvonal csak bizonyos mértékben változik: kiesik a temesi és a dél-tiszántúli szakasz, viszont bekapcsolódik a Gyulafehérvár, Torda, Kolozsvár, Dés, Nagybánya vonal. A részben kieső hevesi, nógrádi, esztergomi zóna északabbra húzódva pótlódik, és ez erőteljesen kihat a Hernád, Garam és Vág menti áramlások erősödésére.
- A királyi területeken kialakított főkapitányságok területe alapvetően igazodik a megmaradt regionális hatóterekhez. A Horvát Főkapitányság Horvátország megmaradt területeihez, a Vend Főkapitányság a Szlavón délnyugat-kelet felé, a Balaton-Dráva közti és a Duna-Balaton közti Főkapitányságok a Nyugat-Dunántúl régiójához, a Bányavárosi Főkapitányság a Dunáninnyi régióhoz, a Felső-Magyarországi Főkapitányság a két Tiszáninnyi régióhoz szerveződött. (Ez utóbbinál kisebb változást hoz a királyi és a fejedelmi hatalom közötti területi osztozkodás, amely stratégiai és politikai okokból a Tiszántúl nagyobb részét és Máramarost Erdélyhez, Szabolcs és Szatmár megyéket a Főkapitánysághoz kapcsolja.)
- A megszilárduló horvát-szlavóniai és dunántúli, valamint a kisebb mértékben változó dunáninnyi határ mentén létrejövő végvárvonalhoz a hadi és határvédő térségekre jellemző pusztulási zóna kapcsolódik.
- A korábbi állapotoktól eltérő a passzív Duna-Tisza közti területek felértékelődése, gazdálkodási rendszerének újrafarmálódása, a mezővárosi struktúra kiépülése és erősödése, amely az Alföld újkori nagytérségi szerepkörének kezdetét jelenti.

Az eseményekből feltehető, hogy mind a három hatalom alapvetően az ország egységében gondolkodott és a hármasság megerősítését csak a politikai és hadi erőviszonyok függvényének tekintette. A Habsburgoknak nem csak mint magyar királynak, hanem mint meghatározó európai hatalomnak is alapvető érdeke volt a középkor egyik meghatározó királyságának és a török elleni hatalomnak, egységes területiségben és jogállásban való megőrzése. Ezért nem merült fel komolyan a százötven év alatt a helyzet kínálta szétdarabolások gondolata, sőt tevékenységük, ha magyar nemesség korábbi helyzetét rontó formában is, a szerkezet megerősítésére irányult, amely a belső háborúkban és a török kiűzésében, majd pedig a 18. század folyamataiban is megnyilvánult

A nagymedencei térhasználat egységesítése

Az elő-és hátterek funkcionális aktivizálása, a centrális, gyűjtő szerkezet kialakulása

18. és a 19. század folyamatai alapvetően összefüggők a térszerkezet alakítás oldaláról. A 18 században elinduló egységesítést és a korábbi térszerkezet rekonstrukcióját megvalósító folyamatok teremtik meg az alapot a 19. század második felének erőteljes gazdasági fejlődésére épülő modern térszerkezet kialakításához.

A külső hatásirányokból csak a nyugati maradt domináns. Erőhatásai a Habsburg regionalizációhoz kapcsolódó betelepítésekkel, új nagybirtok rendszer kialakításával és a katonai szerveződés átalakításával (az ellátás fontos gazdasági szerepével együtt) folyamatosan beépültek a térszerkezet rekonstrukciójába.

Az újjászerveződés a korábbi szerkezethez viszonyítva pozitívumokat és negatívumokat is hozott. Pozitív volt a nagytérségi erővonalaknak és mozgáspályáknak a belső erőterhez kapcsolódó egységes újjászerveződése és a centrumtérségeknek alföld-peremről a hegyvidéki térségek felé való kiszélesedése a Felvidéken és Erdélyben. Ezzel összefüggésben kedvező folyamat volt a belső völgyi-medencei erdő-térszíni központok számának gyarapodása és az itteni megyék fejlődése. A hódoltsági időszak talán egyetlen kedvező területi következménye a középkorban passzív Duna-Tisza közti térség bizonyos oldalú aktivizálása volt. Ez a folyamat nem szakadt meg, az itteni mezővárosi rendszer a megújuló agrárrendszer szerves része lett.

A klasszikus vásárvonal meghatározó szerepe fennmaradt, de már több energikus zóna működése mutatható ki, így a centrum – periféria tagolódás már nem jelent meg olyan élesen. A belső perifériák területe tovább csökkent és a korábban összefüggő passzív térséget az agrár célú telepítések következtében egyre több erővonal szötte át.

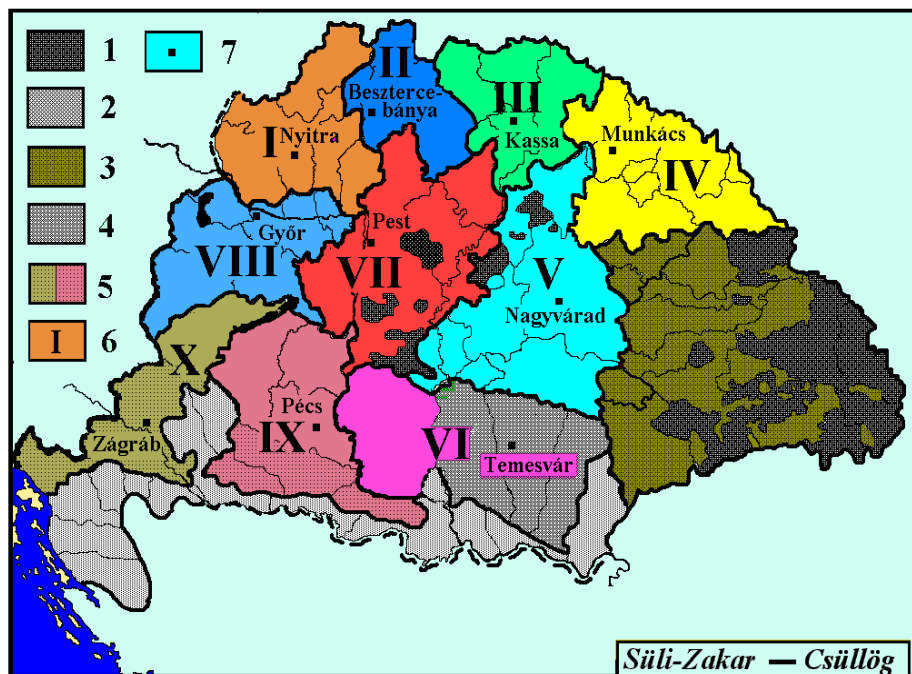
Negatívumként említhető a fejlettségbeli és működési különbség lassú kiegyenlítődése a királyi- erdélyi, a hódoltsági és a pusztulási zónák valamint a délvidék között. Különösen a Dunántúl esetében jelentett ez nagymértékű visszaesést a hódoltság előtti korszakhoz képest.

A század végére a regionális folyamatok megújultak és újra összekapcsolódtak, amit alapvetően elősegített a 18. századi Habsburg regionalizáció politikai előzményekre reagáló központosító törekvése. Ez erőszakossága és túlzásai ellenére a kárpát-medencei térfolyamatok felismerésére épült és továbbra is az ország működési egységének megőrzésére törekedett és az egyensúly fenntartásának keretein belül próbálta saját érdekeltsége szerint felerősíteni, illetve elfojtani domináns térfolyamatokat. Ezzel magyarázható II. Józseftől a regionális működési kereteknek a politikai közigazgatásba emelése (*Süli-Zakar I. 1999.*), amely a megyék hagyományos struktúrájának a felbontása helyett – mivel az a területi működést alapvetően felborította volna – azok közigazgatási lefokozását valósította meg és a 15. századra kialakult földrajzi régiókat emelte feléjük kisebb módosításokkal közigazgatási kerületnek. A Császár és a nemesség között ezzel alapvetően olyan politikai ellentét keletkezett, amely a lényeges térszerveződést nem érintette, hanem csak a hagyományos politikai struktúra fennmaradásáért folyt. Viszont a tíz kerületből álló közigazgatási struktúra (3. ábra) megszüntetése után a részben módosult területű megyék visszakapták politikai rangjukat, de a meghatározó területi folyamatokat már nem megyesinten, hanem az udvar érdekeltsége alapján működtették (*Süli-Zakar I.– Csüllög G. 2000.*)

A 19. században a birodalmi és európai hatásokon keresztül a gazdaság regionális szerveződésében előbb jelent meg a modernizáció mint a regionalizációban, ahol a megyei és központi érdekellentétek lassították azt. Csak a forradalom és szabadságharcban kicsúcsosodó ütköztetés és az erőszakos hatalmi kényszer kudarca után megfogalmazott kiegyezésben került ismét egyensúlyba a regionalizmus és regionalizáció, amely a régi struktúrában rövid idő alatt új minőséget teremtett.

3. ábra. II. József kerületbeosztása

1. Megyeszerveződésen kívüli jász, kun, hajdú, székely és szász területek 2. Katonai határőrvidék 3. Erdélyi Nagyjefedelemiség 4. Temesi Bánság 1718 – 1778 5. Horvátország és Szlavónia 6. Kerületek 7. Kerületközpontok

A 18. század elejétől tartó és bizonyos időszakokban és területeken megerősödő demográfiai hiányt pótló, de alapvetően agrár célú betelepítések elsősorban az alföldi előtérre koncentráltak és a folyó-térszín településhálózatának erősítését és sűrűsödését hozták. A Száva – Dráva menti térségektől Bácskán és a Temes – Maros - Körös vidéken át Biharig húzódó térségben a birtokrendszer újraszervezése, a települések és népesség számának növelése az első évszázadban elsősorban a hadsereg és a katona határőrvidék ellátást szolgálta, de a környezet átalakítással (lecsapolások, csatornák, majd folyószabályozás) párhuzamosan alapja lett az alföldi térszín nagy részére kiterjedő agrár és ezen belül gabonatermelő övezet kialakulásának. Ennek következtében ebben a térségben megindult (a történeti gyökerekre támaszkodva) a mezővárosi fejlődés sajátos 19. századi útja, a korábban központ nélküli és részben az erővonalaktól távol eső térségekben a másodlagos központoknak egy sajátos szigetszerű megjelenésű formája alakult ki (*Kókai S. 1996*) a bácskai városoktól a Kis- és Nagykun városokon át a hajdúvárosokig. Ezekre a településekre ekkor nem a hagyományos hierarchikus településkapcsolatok voltak a jellemzők. Elsősorban az határozta meg funkciójukat, hogy nagy kiterjedésű termőteréssel rendelkeztek és meghatározó központjai voltak a nem környezetükre irányuló (távolsági) agrárkereskedelemnek. Ez a termelői és kereskedelmi szerepkör jelentősen aktivizálta a korábbi passzív térséget és szorosan hozzákapcsolta az Alföld korábban is aktív peremi térségéhez, amelynek, mind agrár, mind kereskedelmi és részben ipari fejlődése új lendületet vett a napóleoni háborúk után.

Az ország egységes gazdasági működése, az európai gazdasági technológiai fejlődés megjelenése, a népesség növekedése, a városok fejlődése, a hadsereg modernizálása, a területi kapcsolatok fenntartása, utak építése, lecsapolások, folyószabályozás stb. nem csak egyre nagyobb mennyiségű főleg az erdőtérszínből kitermelhető nyersanyagokat (fa, kő, érc, szén, só stb.) igényelt, hanem azok ipari feldolgozását is. A mezővárosi (döntően agrártermékeket

feldolgozó) ipar mellett a nyersanyag előfordulás, munkaerő, elérhetőségi irány és piac összefüggéseinek függvényében az erdő-térszín határozott pontjain fejlődött a kitermelés és a feldolgozás. Az igényeknek megfelelően elsősorban a vasérc és szén előfordulásokhoz kötődő vasipar vált a régiókon túlnyúló térszervező gazdasági tényezővé. A kisebb, korábban faszénre épülő termelőhelyek mellett a Garam-mente, a gömöri és bükki térség, a Mecsek, Resica, Vajdahunyad, Torockó, Csíki-medence lettek a meghatározó központok. A 19. század második felére - néhány kivétellel – ezeken a helyeken fejlődik ki a modern nehézipar, ez pedig hosszabb időtávon keresztül erőteljesen koncentrált megjelenésűvé tette az ország nehéziparát. Az egyéb ipari tevékenység (faipar, színesfémkohászat, üvegipar, kerámiaipar) kevésbé koncentráltan, jelentős háttéri túlsúllyal de az adottságoknak megfelelő elrendezésben volt megtalálható. (*Frisnyák S. 1990.*)

A régi aktív zónán (térvonalak, vásárvonalak) meginduló fellendülés elsősorban az összetett piaci szerepkörök erősödésben mutatkozott meg. Az árúk és munkaerők, találkozási a klasszikus medencei érintkezési zónák – Alföld és medence peremek, összekötő völgyek, völgykapuk – központjaiban történt meg. Ezek az erősödő áramlások elosztó pontjaivá váltak, amelyeket ugyanazok a térirányok határoztak meg, mint ötszáz évvel azelőtt, csak az áramlási tartalom változott meg jelentősen. A megerősödött megyei, de főleg központi közigazgatás az oktatás, a hadsereg és a gazdaság szereplőivel együtt, nem csak árukat igényelt, de jelentős számú szolgáltatást és népességet mozgatott meg rendszeresen, nem csak a közvetlen környezeti (régió belüli) kapcsolatokban de a különböző régiók között is. Míg a háttér központjai elsősorban ipari termelők, ipari piacok, és az előtér központjai pedig elsősorban agrártermelők, agrárpiacok voltak, addig az alapvető piaci elosztás és a hozzájuk tartozó feldolgozás az elsődleges erővonalai központokban történt. A nagytérség kiteljesedő területi munkamegosztása gazdaságilag agrár előtérre és ipari funkciójú háttérre tagolta az országot.

A 19. század második felének térstruktúrája – erővonalak és központok

A 19. század közepére már az energia és szerkezeti vonalak száz évvel korábbinál erőteljesebb, szerteágazóbb rendszere létezett. A fő történeti térszerkezeti vonal keleti ága (Temesvár – Nagyvárad – Ungvár) kiszélesedett, az Alföld déli és keleti részének mezővárosait és a háttér iparvidékeit (Erdély és Felvidék) a főszerkezeti vonalakon keresztül erősödő másodlagos erővonalak kötötték össze.

A kiegyezés után indult meg a medenceszerkezet eddig megvalósíthatatlan és részben nem igényelt lehetőségeinek kiaknázása. Ezt (a politikai stabilitáson és a gazdasági fellendülésen túl) a tudatos, nem csak szakrális és közigazgatási, hanem erőterei felhalmozásra épülő országos központ kiépítésére irányuló politikai és gazdasági szándék tette lehetővé. Eszköze pedig a technológiai fejlődés legerőteljesebb hatású infrastrukturális eleme a gyors, egész évben használható, állandó irányú, rögzített elosztóhelyekkel rendelkező és nagymennyiségű áru és személy szállítására alkalmas vasúthálózat kiépítése volt. Amelynek nem is a tudatos Budapest központúság a leglényegesebb eleme, hanem az, hogy, közvetlen kapcsolatot biztosított a medence belsején keresztül az északi és déli, vagy a keleti és nyugati régiók között. Természetesen a gazdaság igénye alapján nem csak a Budapesti irányok, hanem a fő erővonalakhoz kapcsolódó meghatározó központok közötti és az azokból a peremek felé kiágazó irányok kiépítése is erőteljesen folyt. A kilencvenes évekre kialakuló fővonal hálózat és az általa leképzett hierarchikus térkapcsolatok, már teljes kifejlődésben működtették az új áramlási rendszert, amelynek a kettős gyűjtő jellege vált meghatározóvá. A főszerkezeti erővonalak központjai felé a vasút következtében felerősödtek az elő- és a háttér áramlásai. Onnan pedig a beáramló termékek, részben felhalmozva, feldolgozva áramlottak tovább más régiók felé. De – az Erdély és délvidék közötti kapcsolatok egy részét kivéve – ez

tudatos működtetésben Budapesten keresztül, vagy budapesti végcéllal történt, így Budapestnek gyűjtő felhalmozó, feldolgozó és továbbító szerepe országos szerepkörévé vált.

Kialakult egy új, most már koncentrikus szerveződésű (Tóth J. – Golobics P. 1998.) urbanizációs hálózat az ország centruma körül:

- Egy belső, kisebb elosztó központokból álló gyűrű (Komárom, Győr, Székesfehérvár, Kecskemét, Szolnok, Eger, Miskolc, Rimaszombat). Ezeknél a városoknál elsődleges a Budapesthez való kapcsolódás, amit a vasút is kifejez, de egymás közötti összeköttetésük és áramlási kapcsolatuk jó részt nem alakult ki, csak Budapesten keresztül létezett (pl. Székesfehérvár – Kecskemét).
- Egy középső gyűrű, fő és másodlagos központokkal (Pozsony, Sopron, Szombathely, Nagykanizsa, Pécs, Szabadka, Szeged, Arad, Nagyvárad, Debrecen, Szatmárnémeti, Munkács, Ungvár, Kassa, Besztercebánya), amelyeknek többszörös áramlási kapcsolataik voltak. Egyrészt Budapest felé, másodrészt a gyűrű többi központja felé, Budapest érintése nélkül, harmadrész vonzástérségük felé. Ez a gyűrű, nagyjából lefedte a történeti térpályák jelentős részét, ugyanakkor vasúti kiépítése nem volt teljes, domborzati adottságok, egyedi építési érdekeltségek miatt egyes szakaszokon nem alakítottak ki közvetlen vasúti kapcsolatot.
- Egy külső, déli és keleti gyűrűszakasz, amely alapvetően a Horvátország, Temes és Erdély regionális központjait (Fiume, Zágráb, Újvidék, Temesvár, Brassó, Kolozsvár, Máramarosziget) jelentette. Ezek határ menti helyzete (Kolozsvár és Temesvár kivételével) jelentős tranzit szerepet alakított ki, kapcsolódásuk pedig elsődlegesen a középső gyűrűre irányult, mivel az arról leágazó vasútvonalak érték el őket.

A vasúthálózat mellett az infrastruktúra egy másik meghatározó eleme is kifejezte a területi szerveződés urbanizációs hierarchiáját, a központok gazdasági szerepkörével összefüggő gyűjtő funkciók erősségét és területi kiterjedését. A városok pénz- és hitelintézeteinek szerepe a gazdaság finanszírozása mellett az innováció terjesztésében és az urbanizálódás minőségében is meghatározó volt. Bizonyos vagyoni és betétállomány nagyság felett már meghatározó régiószervező szerepkörük alakult ki. Nem véletlen, hogy Budapest mellett a különböző mutatók átlaga alapján legmeghatározóbb városok Zágráb, Arad, Pozsony, Temesvár, Nagyvárad, Nagyszében, Miskolc, Kolozsvár, Fiume, Debrecen, Székesfehérvár, Győr, Pécs, Szeged, Brassó, Kassa, Szabadka, Szombathely, Szatmárnémeti voltak. (Gál Z. 1998.)

Lényegében hasonló tagolást mutat a közigazgatás közvetlen és közvetett funkcióinak és intézményeinek – törvényszékek, királyi ítélőtáblák, alispáni hivatalok, adóhivatalok, pénzügyi igazgatóságok, kamarák, tankerületi központok, gimnáziumok, polgári iskolák stb. – elrendeződése, ahol a regionalizációs szerepkör a regionális összetevők alacsonyabb szintjei ellenére kisebb városokat emelhettek területi központtá (pl. Ipolyság, Lőcse stb.). Az erős regionális folyamatokat pedig tovább erősítették (pl. Arad, Szatmárnémeti, Pécs stb.). (Beluszky P. 1998.)

A század első felének agrár és ipari területi tagolódása vasutak kiépülésével tovább erősödött. A konjunkturális időszakokban a mezőgazdaság fokozatos tőkés átalakításával jelentősen fejlődő alföldi agrártermelő (és távolsági kereskedő) térségek és városok mellett kialakultak a tőkés korszak mennyiségi–minőségi feltételeihez igazodó, specializálódott ipari térségek és azok központjai. Ezek főleg a nehéziparhoz kapcsoló kitermelő (szén, vas) és alapanyaggyártó (vas- és acélkohászat, vegyiművek, üveggyártás) gyárakat és kombinátokat jelentették, amelyeknek alapvetően nem helyi és regionális jelentőségük, hanem országos szerepkörük volt (Borsod és Gömör, Krassó-Szörény, Hunyad iparvárosaiban). Az ilyen városoknak a „jelentőségtöbblete”, vagyis környezet szervező szerepük negatív értéket mutatott. A már összetettebb gépiparnak csak egy része kapcsolódott az alapanyaggyártáshoz

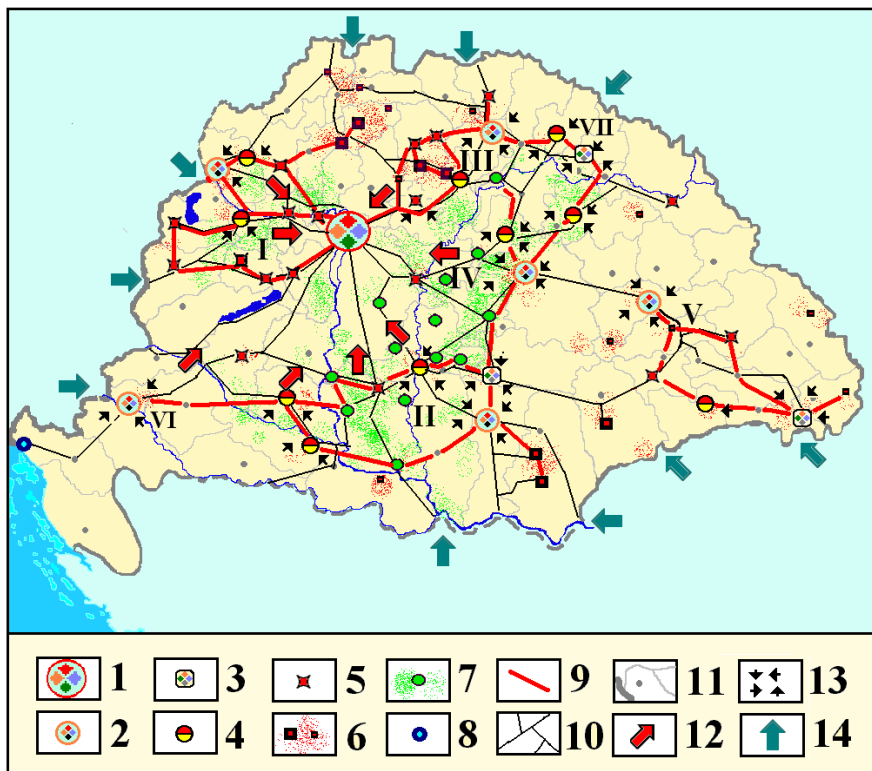
(pl. Resica, Miskolc) és fokozatosan Budapestre és az ipari térségeket szervező regionális központokba került át (Arad, Győr, Brassó, Kolozsvár, Nagyvárad, Pozsony).

A 19-20. század fordulójának regionális tagolódása – gazdasági szerveződésű régiók

A specializálódó agrár és ipari térségek megjelenése, az elsődleges és másodlagos központok vonzáskörzeti kiterjedése, a kialakult domináns áramlási irányok a kettős, regionális és országos gyűjtő rendszer hierarchiája a regionális tagolódás határozott formáit alakította ki (4. ábra). Mégpedig olyan megjelenésben, amely nagyon sokat megőrzött (sok régió képző tényező továbbélése és erősödése következtében) történeti formáiból.

4. ábra. Magyarország térszerkezete a 19.–20. század fordulóján

1. Országos központ 2. Régió központ 3. Részleges régió központ 4. Regionális gyűjtő központok 5. Regionális alközpontok 6. Országos és regionális ipari központok és ipari térségek 7. Országos jelentőségű agrártermelő és kereskedelmi központok és agrár térségek 8. Országos jelentőségű kikötő 9. Fő térszerkezeti vonal 10. Térszerkezeti szerepű fővasúti vonalak 11. Ország és megyehatár, az előbbi kategóriákban nem szereplő megyeszékhelyek 12. Országos gyűjtő irány 13. Regionális gyűjtő irány 14. Külső hatásirány Régiók: I. KISALFÖLDI II. DÉLVIDÉKI III. NYUGAT-TISZÁNINNENI IV. TISZÁNTÚLI V. ERDÉLYI VI. HORVÁTORSZÁGI VII. KELET-TISZÁNINNENI

Természetesen mivel kinyilvánított regionalizációs cél nem volt sem tervezési, sem gazdaságirányítási, és legfőképp nem politikai régiók kialakítására, ezért mai értelemben vett régióformáról nem beszélhetünk. De a társadalom és gazdaság erőforrásainak meghatározott területi koncentrációja, belső és más koncentrációkkal, nem utolsósorban Budapesttel kialakított kapcsolat és erővonal rendszer vizsgálata lehetővé teszi regionális folyamatok összefüggő működésének – régióknak a megnevezését (Tóth J. 1998.).

Mindenek előtt érdemes kiemelni az országos központ, Budapest szerepét, amelyet semmilyen formában, környezetével együtt sem lehet régióknak nevezni. Mivel itt nem egy adott terület önszerveződési kapcsolatrendszere fejlődött régióvá és emelkedett a többi felé,

hanem egy sajátos elhelyezkedésű (három régió – Dunáninnen, Nyugat-Dunántúl, Kelet-Tiszáninnen – érintkezésénél és országos áramlási csomópontjánál kiépült) település-együttes vált tudatos regionalizációs politika révén országos térszervező központtá. Ebben szerepet játszott a felértékelődő földrajzi helyzet, a történeti áramlási rendszerek továbbélése, szakrális és politikai szerepkör újraélesztése és a nemzeti politikai törekvésekhez igazítása, a monarchikus hatalommegosztás, a tőkés fejlődés centrumképző tendenciája, a vasúthálózat centralizálása. Alapvetően nem környezetének szervezésére épült ki (bár a közeli városokat gyorsan magához kötötte), hanem a távoli régiók kapcsolatrendszerének összegzésére.

Az elsősorban gazdasági szerveződési régiók eltérő kiterjedésben, a szerkezeti összetevők különböző arányában és nem utolsó sorban más-más gazdasági súlyban különböztek egymástól. Két jelentős fejlődő régió emelhető ki. Az első, a legkedvezőbb térhelyzetű és legösszetettebb felépítésű *Kisalföldi régió* (korábban Nyugat-Dunántúl és Dunáninnen). A monarchia két központja közötti elhelyezkedés, a közöttük kialakuló áramlás és kapcsolatrendszer jelentős fejlesztő tényező volt. Bécs és Budapest hatása mellett a regionális szervezőerejű Pozsony nem csak történeti szerepe miatt vált jelentős központtá. A szinte szabályos medence szerkezet jelentős agrár térséget fogott közre, ennek peremén a történeti városhálózat megújult funkciójú (ipari és kereskedelmi) gyűrűje (Sopron, Szombathely, Pápa, Veszprém, Székesfehérvár, Nagyszombat, Nyitra) adott markáns képet a régióknak, amelyet a Dunához és az átlós vasúti erővonalhoz kapcsolódó központok (Győr, Komárom, Esztergom) egészítettek ki. Részben a régióhoz kötődött a Vág és a Garam völgyének ipari és észak felé közvetítő kisvárosi térsége.

A második a baranyai, bácsai, temesi térségekből és a maros-folyosóból szerveződő *Délvidéki régió*, amelynek helyzete, a déli tranzit irány és kiemelkedő agrár, főleg gabonatermelési szerepe, valamint a Krassó-Szörényi iparvidék országos jelentősége adta meg gazdasági súlyát. Belső erővonal (vasúti) sűrűsége az előző régióhoz hasonlóan kedvező mértékű és Budapesttel való összeköttetése elsőrangú és többirányú. Városhálózata sajátos eloszlású. Jelentős szervező központokká váló történeti városok (Pécs, Eszék, Újvidék/Pétervárad, Temesvár, Arad) adnak egy külső gyűrűt, míg egy belső erővonalon országos jelentőségű agrárvárosok találhatók, változó szerepű kereskedelmi és közigazgatási funkciókkal (Baja, Szabadka, Zombor, Zenta, Szeged, Hódmezővásárhely, Makó). Budapest és a Kisalföldi régió mellett ez a régió az ország legjelentősebb kereskedelmi térsége (*Beluszky P. 1998.*).

Harmadik, a *Nyugat-Tiszáninnen régiója*. A klasszikus szerkezetét (centrum, elő- és háttér) megtartó térségen belül alapvetően a felvidék felé történő agrárközvetítés mellett, a háttéren kialakult ipari központok (Salgótarján Diósgyőr/Miskolc, Ózd, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Gölnicbánya) váltak fejlesztőerővé. Háttéri gyűjtőszerepe, alföldi érintkező és Budapesttől már megfelelő távoli helyzete tette, történeti, közigazgatási szerepköre mellett régiószervező központtá Kassát. A közeli Budapest, a régió központ Kassa és az ipari háttér, valamint az agrár előtér négyirányú áramlása egyszerre alakította, fejlesztette a régiót és tette kiemelkedő szerepűvé.

Hasonló jellegű a negyedik térség a *Tiszántúl régiója*, de eltérő arányokkal. Kisebb jelentőségű az ipari háttér, viszont kiemelkedő az átalakult előtéren kifejlődött, délvidékhez hasonló agrár szerepkör. A volt folyó-térszíni, kunsági és hajdúsági agrárközpontok folytatásai voltak a délvidékről induló alföldi belső, települési erővonalnak. A fő erővonalon található három, összetett funkciójú és többirányú történeti központ Nagyvárad, Nagykároly, Szatmárnémeti mellett az erővonalról távolabb Debrecen váltotta sajátos történeti múltját, helyzetét és az agrár folyamatokat régiószervező szerepkörre. A kettős erővonal mellett, a vasúthálózat kiépítésével tovább erősödött a régió kelet – nyugati (Budapest – Erdély) és észak – déli (Felvidék – Délvidék) közvetítő szerepe. A hasonló szerkezetű *Kelet-Tiszáninnen*

régiója egyrészt sajátos peremi helyzete, másrészt hiányosabb erőterképző tényezői miatt elmaradt a két szomszédos régió fejlődésétől.

A sorrendben a sajátosan fejlődő, történetileg sokszor külön szerveződő, a században ellentétes jogállás irányába fejlődő, két jelentős térség következik. *Erdély régiója*, amelynek helyzete, történeti múltja, határai és részben természetes elhatárolódása mindig is kedvező alapot adott az önálló regionális fejlődésre. Viszont az országba való jogi betagozása ellenére a központtól való nagy távolság, az agrárszerkezet kedvezőtlenebb adottságai és az ebből adódó érdekeltség hiány miatt az átalakulások lassúbbak voltak és elsődlegesen a regionalizáció közigazgatási céljaihoz kapcsolódtak. Amely mellett csak fokozatosan jelentek meg az ipari és az ehhez, illetve a tranzit irányokhoz kapcsolódó kereskedelmi funkciók központ és erővonal képző funkciói. Ennek következtében alakult ki a térséget medence jellegének megfelelően felfűző központi gyűrű (Kolozsvár, Marosvásárhely, Segesvár, Brassó, Nagyszeben, Gyulafehérvár, Torda). Ezeknek a központoknak jelentős háttéri és külső szervező szerepe is volt.

Horvátország, amely jogállásában önálló, de területi működésében hármass volt. Zágráb környékének önálló fejlődése mellett, szerémségi része a Délvidéki régióhoz kötődött. Harmadik térszervezőként jelent meg az ország térszerkezeti működése szempontjából fontos Fiume (külön jogállással) – Zágráb – Budapest irány.

Mint látható a régiók működésében elsősorban a központok és az erővonalak gyűjtő szerepe, Budapest felé irányuló közvetítése, illetve a főváros felől érkező innovációs és szabályozási hatásoknak az elosztása volt a meghatározó térkoncentrááló erő. Mindez, bár sokat adott a régióknak és jelentős fejlődésindukáló tényező volt, de igen határozott központosítást fejezett ki és egyben jelentős területi egyensúlytalanságot alakított ki, azaz perifériákat is képzett az erővonalak közötti térségekben és a peremeken. Ezek felszámolása és a különbségek ésszerű kiegyenlítése állandó gazdasági növekedést és hosszabb időszakot igényelt volna. A történeti folyamatok 1920-ban viszont egy köztes állapotban szakították meg a fejlődést és bontották meg az egységes szerkezetet, amely így alapértelmét – a központon keresztüli gyarapításra és visszajutatásra épülő területfejlesztést – veszítette el

A felbomlott nagymedencei térszerkezet

Örökség és működési problémák – fejlesztési irányok és lehetőségek

A problémák alapvetően abból adódtak, hogy a térszerkezeti kapcsolódások (népességkoncentrációk térszínei, településhálózat és sűrűség, központok elhelyezkedése, külső hatásirányok stb.) erőteljesen történeti gyökerűek voltak és alapvetően az ország, vagyis a Kárpát-medence egységes működtetésére irányultak. Erre épült a közel négy évtizedes és erőteljes tökéletes gazdasági fejlődés felhalmozása, amely relatíve rövid időtartamú, de, Európai viszonylatban is hatalmas mértékű volt. Az építmények jelentős része, az urbanizációs és városi infrastruktúra, a vasúthálózat, az ipari szerkezet, üzemek, gyárak, egyéb gazdasági létesítmények ma, közel száz év után is meghatározóak a térség egészében. A szomszédos országok részére az odakerülő struktúra beépített gazdasági értéke jelentős pozitívum volt, de a megfelelő funkcionális hasznosítás problémája az eltérő regionalizációs célok áramlási irányai miatt hosszú ideig fennmaradt. Magyarország területének, népességének, gazdasági erőforrásainak, összefüggő település- és vasúti hálózatának, beépített értékeinek, közigazgatási struktúrájának jelentős részét veszítette el. A területi struktúra országos központja alapvető működési háttere nélkül maradt és nem csak a térség és az ország egysége, de a regionális erőterek mindegyike is szétszakadt. Az összefűző fő szerkezeti vonalak (történeti térpályák) és régiószervező centrumaik (Pozsony, Kassa, Nagyvárád,

Kolozsvár, Temesvár, Munkács, Brassó Arad) a határokon kívülre kerültek. Az ország területén a korábbi északi térpálya néhány szakaszának kivételével csak a leszakított területek központjaiból kiinduló, vasúthálózatként kiépített centrális összekötő vonalak maradtak (Kolozsvár -, Arad-, Temesvár -, Újvidék -, Fiume – Budapest irányokban).

A térszervező képességű alközpontok (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr) is jelentős vonzástér veszteséget szenvedtek azzal, hogy a határ közelébe kerültek. A Debrecen – Szeged – Pécs – Székesfehérvár – Budapest - Eger – Miskolc vonalon belül csak alapvetően kis vonzásterű vegyes, vagy csak határozott agrár funkciójú, harmadlagos központok voltak megtalálhatók. Csak a Kisalföld vegyes ipari agrár és a Borsodi térség ipari övezetén belül maradtak meg belső regionális kapcsolatok. Egyoldalúvá vált a közvetlen Budapest felé irányuló áramlás és az onnan induló hatásrendszeri irány, amit a belső – az ország területének felénél nagyobb – központihiányos térség igénye tovább erősített.

Ennek a torz és egyensúlytalan szerkezetnek az életre keltése, majd két évtizedet igényelt. Paradox módon mégis a korábbi szerkezet erőltetett elemi váltak a továbbélést lehetővé tevőkké. A Budapesten felhalmozott gazdasági súly, valamint infrastruktúra, a centrális térkapcsolódások és nem utolsósorban a százötven év alatt „feltöltött” és jelentős agrárterületté váló korábban passzív folyó-térszín szántóföldjei voltak azok az értékek, amelyekre támaszkodni lehetett. A szétdarabolt közép-európai térségben Magyarország köztes helyzete az érintkezési erők megcsokszorozódásával egy új térszervező tényezőt kínált fel a tranzit irányok hasznosításával. A lehetőségek, alapvetően összefüggtek az európai gazdasági és politikai folyamatokkal. A környező országok Magyarország ellenes hozzáállása miatt a határ menti érintkezések és a tranzit kapcsolatok a II. Világháború és a közvetlen megelőző időszak kivételével mind előtte, mind utána lefojtottak voltak. A háborús időszak német és részben olasz igényei ebből a szempontból kedvezőek voltak és a politikai döntések utáni szerkezet kiigazítás (a központok és a főerővonalak egy részének visszajuttatása), ha rövid időre is javulást hoztak. 1945 után ismét a hiányos szerkezet határozta meg az ország területi működését.

Ezután történtek beavatkozások a szerkezet módosítása érdekében, de ezek a változtatások mintegy negyven év alatt összefüggtek a szocialista társadalom és gazdaság kiépítésével, a Szovjetunió KGST-ben diktált érdekeivel és csak bizonyos vonatkozásokban tudtak javítani a szerkezeti problémákon. Elsősorban a gazdaság funkcionális területi aránytalanságának javítását szolgálták, de az iparosítási céloknak megfelelően a mezőgazdaság kárára. Azonban a vidéki iparvidékek fejlesztése a nehézipari dominancia miatt, nem igazán szélesítette ki a korábbi ipari zónákat. A Dunántúli-középhegység és a Mecsek iparának is megvoltak az előzményei, egyedül a sztálinvárosi/dunaújvárosi kombinát és a lassan kiépülő szénhidrogén feldolgozó vegyipar jelent meg korábbi agrártérségekben, de alapvető térszerkezet befolyásoló szerepük, vonzásuk hosszútávon nem volt. A feldolgozóipar kapcsán jelentősebb változások voltak, de a budapesti ipar decentralizációjával párhuzamos fejlesztések döntő része a már ipari, vagy vegyes funkciójú városokban jelent meg.

A fontos szerkezeti elemekben, az erővonalak és központok elrendezésében és funkciójában nem történt lényeges változtatás a kilencvenes évekig. Meg volt a törekvés a nagyobb központok fejlesztésére, de ez a hetvenes évek településfejlesztési koncepciójában alapvetően a környező kistépelülések kárára történt. A közlekedési szerkezetben alapvetően csak a fenntartás volt meghatározó, ez is döntően (néhány ipari térség kivételével) a centrális fő irányokon jelentkezett és az azokat összekötő irányokon, főleg a vasúthálózat tekintetében visszafejlesztés, megszüntetés történt. Nem véletlen, hogy gazdaság aktív része alapvetően a Budapest és a nagyvárosok (megyeszékhelyek) közötti centrális közlekedési vonalakon található kis és középvárosi zónákban települt – Salgótarján, Miskolc, Debrecen, Békéscsaba, Szeged, Pécs, Győr irányában. Ezzel Magyarországon kialakult egy sajátosan kettős szerkezet. Amelynek domináns része a Budapest körül koncentrikusan kialakult központi

térség, kiegészítője pedig az innen kiinduló fő közlekedési vonalakat követő kis és középvárosokat összekötő erővonalak rendszere (*Süli-Zakar I. 1996., Tóth J. – Golobics P. 1996.*), ahol az energia a közlekedési kapcsolódás csomópontjaiban és a nagyvárosoknál felerősödött, míg a közlekedési fő vonalaktól távolodva a köztes részeken csökkent és a határok felé közeledve pedig elhalt. Ezt az elhalást csökkenti fokozatosan a kilencvenes évek elejétől az észak-nyugat – délkeleti és az észak- déli tranzit irányok felélédeése és egyre teljesebb körű érvényesülése. Ugyanakkor ennek nem csak előnyei vannak, hiszen konzerválhatja a sugaras szerkezetet, a közvetlen határ menti zónákat nem fejleszti, sok káros áramlási eleme is van. Mégis a korábbi zárt rendszerhez képest jelentős gazdaság fejlesztő szerepe van az áramlások működtetésének, bár ezek haszna egyelőre a meglévő központokban és főleg Budapesten jelentkezik.

A térszerkezet fejlesztése irányait a történeti térszerkezet torzulásból fakadó és mai napig nem pótolta hiányai szabhatják meg. A régiók kialakításban alapvetően figyelembe kell venni, hogy ma Magyarországon csak egyetlen régió létezik, ez pedig Budapest régiója. Nem az ország relatíve kisebb területe miatt, hanem a történetileg kialakult és kialakított szerkezet és az áramlási dominanciák miatt.

A szerkezetben megtalálható ugyan a korábbi egységes regionális működés elemeinek és területének egy része, de valódi régió központok és hatóterületeik nem. Ezért a régiók kialakításhoz létre kell hozni a Budapesttől függetlenebb belső hatótereket és azokat a határhoz közeli központoktól az ország belseje felé kell kitölteni. Ezt pedig alapvetően a 20 század legelején megakadt folyamatnak, a sugaras erővonalak megfelelő szerkezetű gyűrűsítésének Budapest felé közelítő folytatásával lehetne megvalósítani. Jelentheti ez egyrészt az országos összekötő gyűrűk kiépítését (1. Győr – Székesfehérvár – Dunaújváros – Kecskemét – Szolnok – Miskolc és 2. Sopron – Szombathely – Zalaegerszeg – Nagykanizsa – Pécs – Szeged – Békéscsaba – Debrecen – Nyíregyháza – Sátoraljaújhely), másrészt a kialakítandó régiók magjának kiemelését kisebb belső gyűrűk (kisalföldi, dél-dunántúli, balatoni, dél-alföldi és kelet-magyarországi gyűrű) erősítésével és a közbe zárt térségek idegenforgalmi, rekreációs célú fejlesztésével.

A korábban említett régió töredékek és a beépített hatásirányok sok lehetőséget rejtenek magukban az Európai Unió által preferált határ menti régiók kialakításában. Ezek egyrészt a tranzit irányok további hasznosítását, másrészt a nyolcvan év alatt passzívvá vált határ menti térségek aktivizálását és – az uniós elvárásoknak megfelelően – a határon túli térfolyamatokkal való újrakapcsolását hozhatják. Nem véletlen, hogy ez ellenérzést vált ki a szomszédos országok egyes politikai köreiben, mivel a 19-20 század fordulóján létező régiók bizonyos felélést jelent. Ugyanakkor a határ menti érintkezések felértékelődő szerepe és energiája nem csak Magyarországnak lehet előnyös.

Természetesen a szerkezet központi elemeinek – a gyűrűk, a „régiómagok” és a határ menti érintkező zónák – fejlesztése nem csak komoly téráramlási vizsgálatokat, hanem hatalmas mennyiségű ráfordítást igényel és a határozott szándékú politikai regionalizáció mellett az ország gazdaságának folyamatos növekedését is igényli.

Összességében ezek a lehetőségek Magyarország részéről egyrészt a 19-20 század fordulóján kiteljesedő, majd megszakadt téralakítás néhány évtized utáni folytatását jelenthetik, a térség összes országára nézve pedig az egységes térrendszer új keretetek közötti újjászervezését, az Európai Unió térségünket is lassan magába foglaló rendszerében. Ehhez pedig már vannak létező gazdasági és áramlási folyamatok, európai és magyar politikai szándékok, de hiányzik, ha nem is egyenlő mértékben a szomszéd országok elköteleződése az „európai út” ilyen irányával.

Irodalom

- Beluszky Pál, 1998, *A felvidék városhálózata a 20. század elején*, In Frisnyák S. (szerk.) *A felvidék történeti földrajza* Nyíregyháza, 1998 pp. 439-454.
- Csüllög Gábor, 1998/a., *Debrecen térhelyzetének felértékelődése a Tiszántúl regionális szerveződésében (14.–17. század)*, In Süli-Zakar I. (szerk.) *Tanulmányok Debrecen városföldrajzából III.* KLTE Debrecen, 1998 pp. 29-50.
- Csüllög Gábor, 1998/b., *Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában*, In Frisnyák S. (szerk.) *A felvidék történeti földrajza* Nyíregyháza, 1998 pp. 243-253.
- Csüllög Gábor, 2000, *A középkori Magyarország térszerkezete*, *Földrajzi Közlemények* 2000. 1-4. szám, pp. 100-130
- Frisnyák Sándor, 1990, *Magyarország történeti földrajza*, *Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest*
- Frisnyák Sándor, 1996, *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai*, In Frisnyák Sándor (szerk.) *A Kárpát - medence földrajza* Nyíregyháza, 1996 pp. 121-142
- Gál Zoltán, 1998, *A felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón*, In Frisnyák S. (szerk.) *A felvidék történeti földrajza* Nyíregyháza, 1998 pp. 455-474.
- Kókai Sándor, 1996, *A dél-alföldi városok hierarchia-rendszere és vonzáskörzetei az 1850-es években*, In Frisnyák S.(szerk.) *A Kárpát–medence történeti földrajza* Nyíregyháza, 1996 pp.369-386.
- Süli-Zakar István, 1996, *A régió: földrajzi integráció*, In Dövényi Z. (szerk.) *Tér – Gazdaság – Társadalom* MTA FKI, Budapest, 1996 pp. 139-159.
- Süli-Zakar István, 1999, *A régiók Európában és Magyarországon*, *Debreceni Szemle* 1999. 3. szám pp. 1-16.
- Süli-Zakar István – Csüllög Gábor, 2000, *Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei*, In: Frisnyák S. (szerk.) *Az Alföld történeti földrajza* Nyíregyháza, 2000
- Tóth József, 1998, *A felvidék szerepe a Kárpát–medence formálódó térszerkezetében*, In Frisnyák S. (szerk.) *A felvidék történeti földrajza* Nyíregyháza, 1998 pp. 255-262.
- Tóth József – Golobics Pál, 1996, *Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát–medencében*, In Frisnyák S. (szerk.) *A Kárpát–medence történeti földrajza* Nyíregyháza, 1996 pp. 107-119.